

ЗАВОЙОВАНА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ: КУЛЬТУРА ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Науково-аналітична доповідь до 33-ї річниці Незалежності України

<https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6205>

БОЙЧЕНКО

Михайло Іванович

доктор філософських наук,
професор, професор кафедри
теоретичної і практичної
філософії Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка,
провідний науковий
співробітник відділу взаємодії
університетів і суспільства
Інституту вищої освіти
Національної академії
педагогічних наук України,
м. Київ, Україна

Анотація. Державна Незалежність України є закономірним результатом збройної боротьби українського народу за свою незалежність, яка з деякими перервами триває вже щонайменше чотири століття. Такий тривалий досвід сформував відповідну культуру військової справи, а також культуру ставлення військових до цивільного населення та культуру підтримки громадянами свого війська. В історії людства нерідко траплялися випадки, коли військові безпосередньо брали владу в свої руки — однак, як правило, це призводило до негативних наслідків для всього суспільства і для самих військових. Водночас, коли військові формують власну культуру шляхетності, не претендуючи на політичну владу, але створюють взірці громадянських чеснот, це сприяло зміцненню державності. Важливу роль у становленні культури військової справи відіграє зростання усвідомлення самими військовими власної громадянської місії — не лише як захисників Батьківщини, але і як носія справжнього громадянського етосу, який спрямовує суспільство до очищення від таких соціальних патологій, як корупція, засилля криміналітету та мафіозних структур, панування тіньової економіки тощо. Необхідна взаємна інклюзивність військових та цивільних у зміцненні демократичних засад української держави. Науковці та освітяни можуть бути залучені до дослідження та розвитку культури військової справи в Україні як надійної основи її незалежності.

Ключові слова: державна незалежність; культура військової справи; взаємна інклюзивність; громадянські чесноти; військово-промисловий комплекс (ВПК); система освіти.

Варто звернути увагу на два аспекти державної незалежності — зовнішній і внутрішній. Передусім, на думку спадає незалежність держави від зовнішніх втручань: безпека від зазіхань інших держав на її територію, майно, на життя, здоров'я і добробут її громадян. Як краще забезпечити таку здатність держави опиратися зовнішньому тиску? Серед сучасних політиків крайнього правового спрямування знову все частіше чуємо голоси на користь сильної авторитарної або навіть тоталітарної влади як нібито більш ефективної для відповіді на сильні зовнішні загрози. Буцімто демократія не здатна на тривалий, а тим більше сильний опір. Численні демократичні погодження політичних рішень між конкуруючими політичними партіями, необхідність дослухатися до мінливих бажань виборців, складність демократичної процедури виконання необхідних дій щодо порятунку країни (легітимна мобілізація, прозорі державні закупівлі усього необхідного для війни тощо) — все це нібито гальмує, надмірно і надлишково ускладнює, або взагалі унеможливорює прийняття необхідних силових рішень. Резюмуючи кількома словами: армійська дисципліна нібито мало сумісна з демократичною культурою. В цьому твердженні якраз і полягає головний ви-

клик незалежності. Адже наскільки легко схити у використанні військових принципів при побудові цивільних інституцій, настільки ж важливо належним чином використати історичний шанс за активної участі військових чеснот очистити суспільство від корупції, мафіозних структур, тіньової економіки і загалом зменшити сферу впливу криміналу — не лише зі збереженням, але й зі зміцненням демократичних основ суспільства.

Тому вкрай важливо з'ясувати підстави залучення культури військової справи в усі сфери життя демократичного суспільства як передумову здобуття і збереження цим суспільством своєї державної незалежності.

Влада військових як виклик і як можливість

Насправді, як показала історія людства, суто військовий спосіб організації суспільного життя якраз є малоефективним — поза власне військовою справою військові принципи управління одразу починають давати збої і лише погіршують досягнення економічних, політичних, правових, культурних, освітніх цілей. Підтвердженням тому можуть бути дослідження державної управлінської структури нацистської Німеччини (Броскат, 2009; Лангевіше, 2008) та мілітаристської Японії (Джонсон, 2022). З недавньої історії можна згадати сумнівні успіхи у керуванні країною чилійського генерала Августо Піночета, лівійського полковника Муамара Кадафі та постійні державні негаразди внаслідок військових заколотів і державних переворотів у Центральній Африці та деяких країнах Південно-Східної Азії у останні десятиліття.

Тому головний виклик незалежності держави полягає у тому, як розумно і достатньо обмежити владу силових структур, у тому числі й військових, — для того, щоби неминуче і цілком виправдане надання їм значних повноважень не стало перешкодою для збереження і розвитку демократичного суспільства у їхній власній країні. Якщо такі обмеження і застороги належним чином не вибудувати, а натомість допустити набуття силовими структурами надмірних повноважень і не виправдано значних реальних владних можливостей, тоді ці силові структури замість того, щоби оберігати свій народ від війни чи інших соціальних катаклізмів, можуть навпаки — почати штучно втягувати власне суспільство у все більш глибокі кризові стани з метою здобути ще більшу владу у своїй країні. Таку тенденцію класично проаналізував американський політичний філософ Лео Штраус у своєму дослідженні фено-

мену тиранії та її особливо небезпечного різновиду — цезаризму: саме цезаризм створює штучно такі суспільні умови, коли народ сам починає прагнути встановлення тиранії, відмовляється від демократії та влади законів і віддає усю повноту влади цезарю — тирану, якого починають сприймати як рятівника народу, месію, живого бога. Класичним прикладом є історія з Гаєм Юлієм Цезарем (Плутарх, 2023, с. 280-297) та його спадкоємцем Октавіаном Августом.

Повчальний урок з історії падіння давньоримської республіки полягає у тому, що неможливо зовнішнім чином належно обмежувати владу військових. Навіть у мирний час, військові мають дуже значну владу — що вже говорити про добу заколотів і війн, коли у Давньому Римі наділяли консулів надзвичайними повноваженнями диктаторів. Так, наприклад, для війни з Ганібалом диктаторські повноваження рішенням Сенату отримав Фабій Максим, а це, зокрема, означало, що «з обранням диктатора повноваження всіх інших службових осіб, за винятком народних трибунів, припинялися» (Плутарх, 2023, с. 54). Отже, за республіки диктаторство було виборною державною посадою, обмеженою терміном максимум у півроку, хоча й були прецеденти повторного надання таких повноважень (якраз Юлію Цезарю — вперше двічі підряд). Особливо пишався тим, що кілька разів добровільно складав з себе диктаторські повноваження Сулла, а от Катіліна і Цезар не збиралися їх із себе складати, хоча вдалося це лише Цезарю (хоча юридично він також склав ці повноваження, однак фактично після цього однак зазіхав на владу царя). Питання полягало, отже, не стільки у строгості законів, скільки у політичній культурі — як загальній культурі політикуму, який певним чином ставився до диктатури (більш чи менш прихильно), так і у особистій політичній культурі конкретного диктатора, який був більшою чи меншою мірою відданим республіканським цінностям, а точніше — тлумачив їх більш чи менш демократичним чином.

Загалом, мова має йти про виховання певної громадянської і політичної культури у самих військових, які, звісно, набувають більших повноважень під час війни чи іншого надзвичайного стану, але свою культуру, як правило, формують ще у мирний час. Культура військових є специфічним явищем, однак, вона нерозривно взаємопов'язана також і з загальною громадянською і політичною культурою суспільства.

Деяке уявлення про зміни у культурі самих військових і у стосунку до цієї культури загальної громадянської культури в Україні дає соціологічне опитування, яке регулярно проводить [Інститут соціології НАН України](#) з метою виявлення довіри у суспільстві до різних формальних інституцій.

Згідно з опитуванням різних соціологічних служб, нині в Україні найбільшою довірою користуються Збройні сили України. У червні 2024 року згідно з опитуванням Центру Разумкова це 90 % опитаних, що становить значний відрив порівняно з іншими державними інституціями. Найближче до ЗСУ в рейтингу серед формальних державних організацій знаходяться Державна служба з надзвичайних ситуацій (79 %) та Національна гвардія України (75 %), які також є силовими структурами (Разумков Центр, 2024). У жовтні 2023 р., за даними опитування Київського міжнародного інституту соціології (KMIC), ЗСУ довіряло 94 % опитаних, тоді як у травні 2022 р. це було ще більше — 98 % (Грушецький, 2023). У лютому 2024 р., згідно з опитуванням KMIC, найбільше серед політиків і громадських діячів українці довіряли головнокомандувачу Валерію Залужному (94 %), незважаючи на те, що вже було відомо про рішення про його заміну. Відрив від найближчого за рейтингом довіри згідно з цим опитуванням Кирила Буданова складав 28 % (Грушецький, 2024). Такий високий рейтинг військових є цілком зрозумілим в умовах війни: без самовідданості українських військових неможливо було би втримати не лише незалежність української держави, але й зберегти саме її існування, як і існування українського суспільства.

Така видатна роль військових характерна для історії багатьох держав періоду їхнього становлення. В історії людства більшість держав поставало й утвердило свої кордони в результаті воєн, інколи доволі тривалих і доволі кривавих. Це були переважно війни між сусідніми країнами — за винятком тих завойовницьких війн, які вели імперії, що поступово поглинали країни, які спочатку не були їхніми сусідами. Сучасні нації виникали, як правило, в результаті розпаду імперій, а тому їхнє виникнення також нерідко супроводжувалося війнами — війнами імперій між собою, або ж війнами колишніх колоній з колишніми метрополіями (Eisenstadt, 1978). В історії України зустрічаємо обидва типи воєн — тут наша країна не є винятком, а швидше проходить типовий шлях здобуття своєї державної незалежності (Смолій, 2006; Смолій, 2007).

Культура військової справи

Справжнім фундаментом незалежності держави є не її військова потуга сама по собі, а та суспільна культура підтримки цієї потуги, яка надає їй надійний суспільно-економічний та політико-правовий базис, а також створює міцний громадянський етос, в основі якого лежить Батьківщина як найвища цінність для громадян країни.

Щодо суспільно-економічної основи армії та інших силових структур особливих питань не виникає: в країні має бути власний військово-промисловий комплекс (ВПК), який забезпечуватиме армію усім основним — від озброєння і боєприпасів до амуніції, провіанту і усієї супровідної економіки воєнної справи. Звісно, у критичний момент допомога від закордонних партнерів України, від наших союзників по оборонній війні від російської агресії є неоціненною. Однак, будувати на зовнішній підтримці державний суверенітет неможливо. Тому Україна активно розвиває свій ВПК, частково спираючись на доволі багатий досвід і певний ресурс, напрацьований ще у радянські часи і не повністю втрачений за три десятиліття відновлення незалежності. У цей досвід і ресурс входять не тільки і не стільки оборонні підприємства, частина з яких морально застаріла, але й фахівці відповідного профілю, яких готували в українських університетах і які працювали та працюють в структурі [Національної академії наук \(НАН\) України](#). Саме НАН України в радянський період було інтелектуальним і конструкторським ядром українського радянського ВПК. Цю роль НАН України може частково зберегти і сьогодні — хоча нині її суттєво доповнюють приватні розробники та виробники, у тому числі й міжнародні воєнні консорціуми, до складу яких входять українські партнери.

А от щодо політико-правової основи успішності українських силових структур ще залишається прийняти багато важливих і відповідальних рішень, хоча деякі з них уже втілено у життя. І тут якраз на першому місці безумовно мають бути саме українські інституції, а не закордонні чи навіть міжнародні. Попереду ще велика робота з удосконалення українського законодавства і реформування української політичної і правової системи. Це — передусім справа політиків. Але перед тим, як щось важливе робити, необхідно концептуально продумати, обґрунтувати і накреслити чіткі перспективи. А це вже робота значною мірою академічна. Тут невід'ємною є участь воєнних фахівців — теоретиків і практиків. Однак,

для залучення усього суспільства у політико-правове забезпечення функціонування ЗСУ та інших силових структур української держави необхідне повноцінне залучення і НАН України, і галузевих академій наук, у тому числі й НАПН України, і МОН України, включно з усіма їх можливостями.

Звісно, на основі таких концептуальних рішень буде розроблено, а частково вже розроблено, відповідні державні стратегії і державні програми розвитку. Однак, справа полягає у тому, що успіх цих стратегій і програм є критично залежним від вироблення відповідної загальної культури — культури взаємодії суспільства і військових, суспільства і представників силових структур. Необхідно подолати відчуженість суспільства від судової системи, від поліції — і військові мають надати тут і приклад, і кадрове поповнення, і передати якоюсь мірою свою, перевірену у боях культуру.

Свого часу доводилося аналізувати можливу суперечність між необхідністю суміщення доволі жорстких практик війни з ліберальними і гнучкими практиками демократії (Бойченко, 2018). Попри усі технічні і процедурні складнощі навіть війна не може обмежувати дух демократії у суспільстві та його демократичну культуру — навпаки, саме посилення і поглиблення демократичної культури надає невичерпний мотиваційний та організаційний ресурс для більш успішного виконання воєнних завдань. Дотримання військової таємниці є чи не єдиним винятком у повсюдності демократичної культури — та й то, мова йде швидше про деякі обмеження принципу відкритості, а не про порушення чи відмову від демократичних цінностей.

Окремим важливим питанням є питання інклюзивності у стосунках між військовими і суспільством. Багато уваги приділяється в Україні для того, щоби забезпечити інклюзивність для військових — і це цілком справедливо. Класичною є робоча проблема реінтеграції військових і колишніх військових до мирного життя. Цьому, зокрема, присвячена класична праця американського філософа і соціолога Альфреда Шюца (Schuetz, 1945), яку вже осмислили і реактуалізували також і українські дослідники (Даниленко, 2018). Це і робота з посттравматичними розладами і створення максимального сприяння особам з інвалідністю, і загалом допомога ветеранам — як з реабілітацією, так і з повноцінною інтеграцією у суспільне життя. Уся ця робота має великий обсяг і нерідко стикається зі складними, а подекуди і

гострими випадками. Для широкого загалу відомою є ситуація, яку за асоціацією з героєм однойменного фільму називають проявами «синдрому Рембо» — коли сам колишній військовий не завжди буває готовий вільно повернутися до мирного життя. Втім, і перебільшувати таку проблему не варто — не слід вважати усіх військових не здатними до такого мирного повернення або ж розглядати їх як приховану загрозу для суспільства. Багато залежить від того, наскільки суспільство докладатиме зусиль для належного і чуйного прийняття своїх захисників.

Однак, більш очевидна потреба у інклюзивності військових у суспільне життя не повинна відволікати увагу і зменшувати паралельну роботу щодо інклюзивності суспільного життя у життєсвіт військових. Рух інклюзивності має бути зустрічним — інакше він не буде успішним настільки, наскільки це є бажаним. Що ж означає інклюзивність, яку мають виявляти військові щодо цивільних? Якщо формально говорять про інклюзивність щодо певної меншини, то військові під час війни перестають бути меншиною — швидше навпаки, стрімко зменшується частка громадян, яких не торкнулася війна. По суті ж інклюзивність виявляють до слабших, до обмежених у можливостях — а саме такими для військових постають ті, хто не зумів, не наважився, не потрапив до війська в силу різних об'єктивних чи суб'єктивних причин. Військові мають зберігати у собі великодушність, шляхетність, володіння собою — саме вони з найдавніших часів були відмітними чеснотами воїна і кращими громадянськими чеснотами. Ці чесноти мають стати взірцем для наслідування для інших громадян — змінити основу суспільного договору в країні. Ці чесноти тому мають змінити зсередини усі наявні соціальні інститути, оновити їхню сутність, повернути їм вихідну виправданість і краще призначення. Усе це можливо лише на основі доброї волі і систематичного докладання зусиль самими військовими: якщо вони бажають бачити своє рідне суспільство кращим, то саме вони мають сформулювати нові пріоритети і нові стандарти життя — як нова творча меншість, за якою має слідувати усе суспільство. Для цього військові мають не відгороджуватися від цивільних, не формувати окрему касту кращих, недосяжних для тих, хто не зумів взяти участь у бойових діях, а культивувати особливу форму інклюзивності цивільних до військового етосу — способу життя людини, яка не марнує життя на негідні справи.

Щодо військового етосу не бракує літератури, однак переважна її більшість стосується саме військового братства (як книга Юнгера «Плем'я» (Юнгер, 2023)). Також наявна важлива література щодо неприпустимості створення закритих соціальних груп — від політологічного і соціально-економічного аналізу (Норт та ін., 2017) і до культурологічного дослідження (Вілкерсон, 2022). Втім, необхідно переосмислити, як саме військові мають формувати свою культуру, щоби стати дійсно провідною верствою сучасного українського суспільства. Таке переосмислення є, передусім, завданням для самих представників армії та інших українських силових структур — і справді, з'являється велика кількість художньої літератури авторства українських військових (напр. тексти Ярини Черногуз, які вже отримали суспільне визнання (Черногуз, 2023)). Це — їхня своєрідна рефлексія, самоусвідомлення, але, водночас, це і звернення до усього українського суспільства, спроба поділитися своїм досвідом, своїм світовідчуттям. Звісно, це лише початок шляху. На цьому шляху важливо усім зрозуміти і прийняти, що всі громадяни України мають постколоніальний статус із властивими йому негативними ефектами і водночас можливістю розірвати усі залишкові зв'язки з колишньою метрополією та імперією загалом. Дуже важливими тому є вітчизняні постколоніальні студії у царині літератури і культури загалом (Шкандрій, 2023), а також концептуальні дослідження завдань деколонізації України як основних для сучасної оборонної війни України проти нинішньої повномасштабної російської збройної агресії (Бойченко, 2023; Ермоленко та ін., 2023; Лях та ін., 2023).

Висновки. Українське суспільство потребує залучення до суспільного дискурсу військової справи ширшого кола авторів-військових, необхідні їхні концептуальні твори, але також і наукові дослідження — як їх власні, так і про них. Тут не обійтися без ширшого академічного обговорення і осмислення, у якому братимуть участь вже не лише військові. Ще більш необхідно включення усієї системи освіти до уважного опанування цієї проблематики — і не лише як громадянської освіти. Все це є етапами становлення сучасної української культури військової справи, але водночас це і новий етап становлення концептуального і ціннісного ядра сучасного українського суспільства як демократичного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бойченко, М. (2018). Війна за умов демократії: межі прийнятності. У А.А. Мельниченко, П.В. Кутуєв, & А.О. Хом'як (уклад.), *Великі війни, великі трансформації, 1918-2018 роки: конфлікти та мир у XX і XXI сторіччях: матеріали IX міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 26-27 листопада 2018 р.)* (с. 244-247). Київ: НТУУ «КПІ ім. І. Сікорського». http://www.sociology.kpi.ua/wp-content/uploads/2019/03/Sociology_2018.pdf
- Бойченко, М. (2023). Основні напрями протидії «русскому миру» в Україні: завдання деколонізації. *Філософія освіти*, 29(2), 60-77. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2023-29-2-4>
- Броскат, М. (2009). *Держава Гітлера: створення і розвиток внутрішньої структури Третього рейху*. Перек. з нім. О. Насика. Київ: Наука.
- Вілкерсон, Е. (2022). *Каста. Витоки наших невдовольень*. Перек. з англ. Н. Яцук. Київ: Лабораторія.
- Грушецький, А. (2023, 31 жовтня). *Динаміка сприйняття напрямку справ в Україні та довіри до окремих інституцій між травнем 2022 року та жовтнем 2023 року*. Київський міжнародний інститут соціології. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1321&page=1>
- Грушецький, А. (2024, 15 лютого). *Напрямок справ у країні та довіра політичним, військовим і громадським діячам*. Київський міжнародний інститут соціології. <http://surl.li/eqfkftu>
- Даниленко, О. (2018). Інтерпретація ідей А. Шюца при дослідженні ситуації солдата, який повертається додому, в сучасній Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, (1), 118-133. <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2018-1/12.pdf>
- Джонсон, Ч. (2022). *Японське економічне диво. Як професійна влада та бізнес збудували провідну економіку світу*. Перек. з англ. Р. Ключко. Київ: Наш формат.
- Ермоленко, А. Йосипенко, С., ... Бойченко, М. (2023). Круглий стіл «Філософської думки» Після 24.02.2022. *Філософська думка*, (2), 5-72. <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/670/620>
- Лангевіше, Д. (2008). *Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі*. Перек. з нім. О. Логвиненко. Київ: «К.І.С.».
- Лях, В., Ситніченко, Л., Любимий, Я., Капранов, С., Завгородній, Ю., ... Бойченко, М. (2023). Філософія війни та миру: від античності до сьогодення. *Мультиверсум. Філософський альманах*, 2(178), 3-63. <https://multiversum.com.ua/index.php/journal/issue/view/30/57>
- Норт, Д., Волліс, Дж., & Вайнгест, Б. (2017). *Насильство та суспільні порядки Основні чинники, які вплинули на хід історії*. Перек. Т. Цимбал. Київ: Наш формат.
- Плутарх. (2023). *Порівняльні життєписи*. Перек. з давньогрек. Й. Кобіва та Ю. Цимбалюка. Київ: Стилет і Стилос.
- Разумков Центр. (2024, 25 червня). *Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення*

- до виборів, віра в перемогу (червень 2024 р.). <http://surl.li/gmktzz>
- Смолій, В.А. (Ред.) (2006). *Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Т. 1.* НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». <http://resource.history.org.ua/item/0009607>
- Смолій, В.А. (Ред.) (2007). *Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Т. 2.* НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». <http://resource.history.org.ua/item/0009606>
- Чорногуз, Я. (2023). *[dasein: оборона присутності]*. Київ: Віхола.
- Шкандрій, М. (2023). *В обіймах імперії. Література й імперський дискурс від наполеонівської до постколоніальної доби.* Київ: Комубук.
- Юнгер, С. (2023). *Плем'я. Про повернення з війни і належність до спільноти.* Перек. з англ. О. Корнюшина. Київ: Наш формат.
- Eisenstadt, S. (1978). *Revolution and the Transformation of Societies: A Comparative Study of Civilizations.* New York, The Free Press.
- Schuetz, A. (1945). The Homecomer. *American Journal of Sociology*, 50(5), 369-376. <https://doi.org/10.1086/219654>

THE WON INDEPENDENCE OF UKRAINE: THE CULTURE OF MILITARY AFFAIRS IN A DEMOCRATIC SOCIETY

Scientific report on the 33rd anniversary of Ukraine's Independence

Mykhailo Boichenko

DSc in Philosophy, Professor, Professor of the Department of Theoretical and Practical Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv; Leading Researcher of the University-Society Interaction Department, Institute of Higher Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Abstract. *Ukraine's state independence is a natural result of the armed struggle of the Ukrainian people for their independence, which has been going on for at least four centuries with some interruptions. Such a long experience has formed the appropriate culture of military affairs, as well as the culture of the attitude of the military to the civilian population and the culture of support by citizens of their army. In the history of mankind, there have often been cases when the military directly took power into their own hands. However, as a rule, this led to negative consequences for the entire society and for the military as well. At the same time, when the military forms its own culture of chivalry, not claiming political power, but creating models of civic virtues. This helped to strengthen statehood. An important role in the development of the culture of military affairs is played by the growing awareness of the military of their civic mission. Not only as defenders of the Motherland, but also as the bearer of a true civic ethos that guides society towards purging social pathologies such as corruption, the dominance of criminals and mafia structures, the shadow economy, etc. Mutual inclusiveness of the military and civilians is necessary in strengthening the democratic foundations of the Ukrainian state. Scholars and educators can be involved in research and development of military culture in Ukraine as a reliable foundation for its independence.*

Keywords: *state independence; culture of military affairs; mutual inclusiveness; civic virtues; military-industrial complex (MIC); education system.*

Дата публікації: 24 серпня 2024 р.

Опубліковані матеріали відображають позицію автора, яка може не збігатися з думкою редакційної колегії видання.